

Llys a Llan

Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro

Yr Athro E. Wyn James

CANLYNIAD Y SLAP

Un diwrnod oddeutu'r flwyddyn 1913, chwaraeai bachgen bach tua wyth mlwydd oed yn y stryd yn Nhreganna gydag Arthur, ei frawd, a oedd ddwy flynedd yn iau nag ef. Hwylodd menyw ddieithr heibio. Oeddod. Clustfeiniodd. Yna gofynnodd iddo: 'Were you two talking Welsh?' 'Yes', atebodd yntau. 'Well, take that!' meddai; a disgynnodd clatsien ar draws ei foch, a honno'n un mor galed nes gwneud iddo wegian ar ei draed. Aeth y fenyw ymlaen yn dalog ar ei thaith, gan ymfalchïo, mae'n siŵr, ei bod wedi gwneud ei dyletswydd ymerodrol a dysgu gwers i'r anwariad bach.

Aeth y glatsien honno maes o law yn rhan o chwedloniaeth hanes y Gymraeg yng Nghaerdydd. Yn wir, mae'n enghraifft berffaith o 'ddeddf y canlyniadau anfwriadol', oherwydd heb y slapen honno, mae'n bosibl y byddai hanes y Gymraeg yn eithaf gwahanol, ac nid yng Nghaerdydd yn unig, ond ymhell y tu hwnt.

Yr un a dderbyniodd y glatsien oedd William Clifford Elvet Thomas (1905–94), a fu'n dysgu yn Ysgol Uwchradd Cathays i Fechgyn rhwng 1929 ac 1969 ac a alwyd gan yr Athro Bobi Jones 'yn un o athrawon Cymraeg mwyaf dylanwadol Cymru'. Ysbrydolodd Elvet Thomas genedlaethau o ddisgyblion Ysgol Uwchradd Cathays, y rhan fwyaf o lawer ohonynt yn dod o gartrefi di-Gymraeg, i ddysgu'r iaith ac i garu Cymru a'i diwylliant. Mae'r rhestr yn unfaith a nodedig, ac yn cynnwys tri a ddaeth maes o law yn ddarlithwyr prifysgol yn y Gymraeg: Bobi Jones (1929–2017), E. G. Millward (1930–2020) a Gilbert Ruddock (1938–98).

Ganed Elvet Thomas yn Abergwaun ond ymgartrefodd y teulu yn 65 Alexandra Road yn Nhreganna tua diwedd 1905, pan oedd yn naw mis oed, a'i dad erbyn hynny'n gysodydd yn swyddfa papur newydd Rhyddfrydol Caerdydd, y *South Wales Daily News*. Ar ddechrau ei hunangofiant, *Tyfu'n Gymro* (1972), mae Elvet Thomas yn nodi mai delfrydau ei rieni 'ymhell cyn bod sôn am Urdd Gobaith Cymru [oedd] delfrydau'r Urdd – bod yn ffyddlon i Gymru, i gyd-ddyn ac i Grist'. Dywed hefyd eu bod yn benderfynol o godi eu plant yn 'Gymry da a allai siarad Cymraeg a charu Cymru', er gwaetha'r hyn a ddywedai 'rhai o grach-Gymry taegaid Caerdydd – ac yr oedd digon ohonynt yr adeg honno [...] – mai ffwlbrï oedd meddwl am godi plant yn Gymry Cymraeg mewn lle fel Caerdydd'. A thrwy eu penderfyniad di-ildio a'u cadernid di-syfl, fe lwyddodd rhieni Elvet Thomas i godi eu tri mab yn siaradwyr Cymraeg, er gwaethaf pob gwrthwynebiad a'r 'môr o Saesneg' a'u hamgylchynai (ac eithrio'r capel Cymraeg yn Severn Road), a hynny mewn dyddiau ymhell cyn bod sôn am ysgolion cyfrwng Cymraeg yn y ddinas.

Fel y gwelwn o'i hanes, fe rannai Elvet Thomas yr un

delfrydau Cristnogol Cymreig â'i rieni, a'r un penderfyniad di-ildio i hybu'r Gymraeg a'i diwylliant. Mae Bobi Jones yn ei hunangofiant, *O'r Bedd i'r Crud* (2000), yn trafod cyfrinach llwyddiant Elvet Thomas fel athro Cymraeg. 'Nid damwain na chyd-ddigwyddiad oedd hi, mae'n rhaid,' meddai, 'fod cynifer o lafnau ifainc yn gyson wedi ymrwmo i fywydau o wasanaeth i'r iaith Gymraeg wedi treiglo drwy'i ddwylo ef'; a daw i'r casgliad nad ei ddulliau dysgu oedd yn gyfrifol am hynny – digon ceidwadol oedd y rheini, a ffurfiau llenyddol y Gymraeg yn cael eu cyflwyno i'w ddisgyblion heb unrhyw bwyslais ar yr iaith lafar. Cyfrinach ei lwyddiant, yn hytrach, oedd iddo ddysgu iddynt am Gymru a'i hanes, a cheisio ennyn ynddynt 'gariad angerddol at Gymru a'i hiaith a'i llenyddiaeth'. Ac i brofi ei bwynt, mae Bobi Jones yn adrodd hanesyn difyr am ei athro yn cyflwyno cerdd I. D. Hooson, 'Daffodil', i'r dosbarth:

Dyma ef yn darllen y pennill cyntaf ac yn ei gyfieithu inni. 'Yn dawnsio yn y gwynt a'r glaw/ I bibau pêr rhyw gerddor cudd.' 'A!' ebychai ef wedyn, 'mae honna gystal bob tamaid â Wordsworth!' Ac efallai, am ddeg eiliad, wel am bump o leiaf, efallai'n bod ni wedi'i goelio, fel yr oedd plant yn tueddu i'w wneud gydag athrawon yn y dyddiau llesmeiriol hynny. Wedyn darllena'r ail bennill am y Daffodil yn gaeth mewn llestr pridd. 'Mae hwnnw yn well na Wordsworth.' Dyddiau braff!

Ac un o'r pethau a roddai'r cryfder a'r unplygrwydd i Elvet Thomas weithio'n ddiflino dros y Gymraeg a'i diwylliant oedd y slap a dderbyniodd yn Nhreganna pan oedd tua wyth oed, oherwydd fe losgai'r geiriau 'Take that!' yn hwy o lawer nag ôl y bysedd ar ei foch. Meddai am y glatsien honno a'r wers a roddodd iddo: 'O'r dydd hwnnw, gwyddwn fod gan y Gymraeg ei gelynyon [...]. Er fy mod mor ifanc roeddwn i'n dechrau deall safiad cadarn fy rhieni o blaid y Gymraeg ac yn teimlo'n falch iawn ohonynt hefyd.'

Nid rhyfedd, felly, i'r slap honno fynd yn rhan o lôn gwerin y Gymraeg yng Nghaerdydd. Mae'r canwr Geraint Jarman, un arall o ddisgyblion Elvet Thomas yn Ysgol Cathays, yn cyfeirio ati yn ei gerdd 'Strydoedd Cul Pontcanna':

A'r slap wrth dyfu'n Gymro
sy'n rhwygo'r rhuddin ynddo
cyn troi yn sant,
cyn troi yn sant.

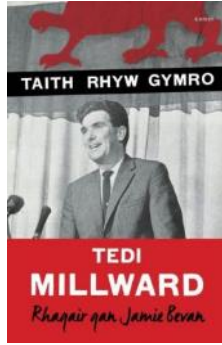
Ac fe roddodd Dr Dylan Foster Evans yr enw 'Stryd y Slap' ar arhosfan rhwng Treganna a Lecwydd ar ei fap o 'Gaerdydd Danddaearol', er nad yw, meddai, 'yn lleoliad penodol nac yn enw swyddogol', er mwyn 'coffáu digwyddiad nodedig yn hanes y Gaerdydd

Gymraeg' (gweler ei flog, 'Diferion o'r Pwll Coch', 26 Mehefin 2017).

Mae un arall o ddisgyblion disglair Elvet Thomas, sef Dr E. G. Millward, a fu farw yn gynharach eleni, yn sôn yn ei hunangofiant yntau, *Taith Rhyw Gymro* (2015), am ddylanwad ei hen athro arno, gan gynnwys y ffordd y cyflwynodd Gymru iddo mewn ffordd fyw a thrawiadol iawn yn ystod haf 1947, pan oedd Tedi Millward yn y chweched dosbarth, oherwydd yr adeg honno aeth Elvet Thomas ag ef a rhai o'i ddisgyblion eraill ar daith gerdded o ryw 550 milltir o gwmpas Cymru.

Buont yn aros yng nghartrefi siaradwyr Cymraeg ac yn rhai o ganolfannau'r Urdd, gan ymweld â mannau o bwys hanesyddol. Roedd y cyfan yn agoriad llygad i'r Tedi Millward ifanc, a allai ddweud mai Merthyr Tudful oedd ei Gymru cyn hynny, oherwydd ei gysylltiadau teuluaid â'r dref honno.

Bu'r daith gerdded honno'n drobwynt mawr iddo, nid lleiaf, meddai, am iddo gael y profiad amheuthun o gymysgu â charfannau o bobl ifainc ar draws y wlad 'a oedd yn cael blas arbennig ar fyw trwy'r Gymraeg, profiad newydd a hynod werthfawr i mi'; a chanlyniad y

profiad hwnnw oedd 'dechrau hau hedyn yr awydd ynof i fod yn un ohonynt'.

Aeth Tedi Millward yn ei flaen i gael 'blas arbennig ar fyw trwy'r Gymraeg'. Ymserchodd yn ei diwylliant, gan ddod yn un o'n hawdurdodau pennaf ar lenyddiaeth Gymraeg Oes Victoria. Ef hefyd oedd un o brif sylfaenwyr Cymdeithas yr Iaith Gymraeg yn 1962, ac yn gyd-Ysgrifennydd cyntaf y Gymdeithas honno gyda Dr John Davies (Bwlch-Ilan). Felly, ar un wedd, nid gormod

yw hawlio mai un o ganlyniadau'r slap honno yn Nhreganna tua 1913 oedd Cymdeithas yr Iaith Gymraeg!

Nid rhyfedd i Bobi Jones ddweud, a'i dafod yn ei foch, y dylid dyrchafu menyw'r slap dyngedfennol honno'n nawddsantes, am iddi drwy nerth ei dwrn gychwyn Elvet Thomas ar ei daith ffrwythlon a dylanwadol: 'o blaid yr iaith,' meddai, 'diau i lawer un wneud llai na hi!' A da iawn fyddai gweld codi plac yn Alexandra Road yn Nhreganna i gofio am gyfraniad nodedig W. C. Elvet Thomas, ac i gofio am y slap.

Yr Athro E. Wyn James